



Van verloop van paymente

Auteur(s):

de Boer, D.E.H.

De auteur is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Verschenen in:

ESB, 86e jaargang, nr. 4340, pagina 983, 21 december 2001

Rubriek:**Trefwoord(en):**

middeleeuw en

Net als nu speelden waardegarantie en herkenbaarheid van geld in de Middeleeuwen een grote rol. Ook toen compliceerden koersontwikkelingen de transacties.

Men heeft nogal eens de neiging om situaties die in onze tijd als achterlijk worden beschouwd, te etiketteren als middeleeuws. Gelukkig begint dit negatieve beeld van deze periode geleidelijk plaats te maken voor waardering voor de dynamische en vernieuwende kanten ervan. Nu we op de drempel van de euro-introductie staan, is er alle reden om de monetaire ontwikkelingen in de Middeleeuwen eens tegen het licht te houden. Daarom is de titel van deze bijdrage gekozen uit de jaarrekeningen van ambtenaren van de graven van Holland uit de late veertiende eeuw, toen de geldkoersen soms zo snel veranderden, dat het nodig was om in een speciale rekeningpost dit 'verloop van paymente', te verrekenen. Deze taak was verre van eenvoudig, gezien de vele verschillende soorten munten die circuleerden. In wezen betaalden deze ambtenaren de prijs voor eeuwen van nauwelijks gebreidelde geldpolitiek waarin voortdurend van 'verloop' van het geld sprake was.

Kostbaar en kwetsbaar

Tot de teloorgang van het centrale Romeinse gezag was de keizer degene in wiens naam de munt geslagen werd. Hij was het ook die aan de munt de nominale waarde toekende. Deze hoorde in beginsel niet al te veel af te wijken van de metaalwaarde van het muntstuk, zolang er een rechtstreekse relatie bestond tussen het gehalte van de belangrijkste muntstukken en hun waarde als betaalmiddel. Geldstukken waren immers in wezen gestandaardiseerde en geijkte brokjes (edel)metaal. Maar zonder centraal gezag geen standaard, zonder overheid geen ijking.

De metallistische basis was naast houvast tegelijk achillespees voor het geldstelsel. Allereerst was de beschikbaarheid van materiaal om aan te munten, de muntspecie, geen stabiel gegeven. Mijnen raakten uitgeput, aanvoerlijnen werden verstoord. Heel wat geld verdween uit de circulatie. Het werd geroofd, werd omgesmolten tot sieraden en cultusvoorwerpen of het verdween, als schat prijsgegeven aan de grond.

Een tweede probleem dat inherent was aan de afhankelijkheid van de beschikbare hoeveelheid edelmetaal, was de onmogelijkheid om adequaat te reageren op de wisselende geldbehoefte. Bij toenemende monetarisering kon in de geldbehoefte slechts worden voorzien door steeds kleinere of dunnere munten dan wel munten van een steeds lager gehalte te slaan, tenzij grote hoeveelheden nieuwe muntspecie beschikbaar kwamen.

Bijmenging van ander metaal was sowieso nodig om munten voldoende hardheid te geven; regelmatig liep het goud- of zilveragehalte sterk terug. Soms was die terugloop louter het gevolg van de bovengenoemde variabelen, maar regelmatig trachtten de bezitters van het muntregaal hun inkomsten te optimaliseren, door met het edelmetaalgehalte te sjoemelen. Dat ging goed tot de wal het schip keerde en hervorming nodig was.

Falende keizers

De munthervormingen van Diocletianus aan het eind van de derde eeuw na Christus zijn een mooi voorbeeld van de mate waarin centraal gezag en muntpolitiek hand in hand gingen en...konden falen. Na enkele decennia van chaos en verslechterende economische omstandigheden streefde deze beruchte keizer naar een algehele revisie van het keizerlijk gezag. Sinds Nero was het zilveragehalte gedaald van 0,980 naar 0,0005!

Een strakke militaire organisatie en een herziening van de munt waren twee pijlers waarop Diocletianus zijn revisie baseerde. Zijn munthervorming berustte op een nieuwe combinatie van koperen, zilveren en gouden munten. De positie van de centrale munt in dit stelsel, een zilveren argenteus, was echter delicaat. Als gevolg van een hyperinflatie vervijfvoudigde de koers binnen enkele jaren. Door het afkondigen van loon- en prijsmaatregelen trachtte Diocletianus het tij te keren. Maar zijn poging was tot mislukken gedoemd.

Waar het tijdens de Gouden Eeuw van de keizertijd nog was gelukt om een centrumgericht systeem van surplusextractie in stand te houden, zette op de drempel van de Middeleeuwen de regionalisering van zowel economie als gezag door. De feitelijke macht werd uitgeoefend door (militaire) bevelhebbers in provincies. Uiteindelijk reesteerde slechts een keizer in het oosten, en hadden in het westen andere legerleiders, de *Heerkönige* van de Germaanse volkeren, de toekomst.

Geprivatiseerde muntslag

De koningen van volkeren zoals de Franken en Visigoten hadden een sterke behoefte aan legitimatie van hun positie. Waar mogelijk streefden ze naar een soort van erkenning door de keizer. Als die erkenning formeel ontbrak, lieten zij niettemin munten slaan die in hun uiterlijk de keizerlijke munt imiteerden, als een soort pseudo-waarmerk. Het valt moeilijk te bepalen welke rol dergelijk geld speelde in de gekrompen 'Europese' economie, maar het bleef minstens functioneren als waarde-meter en thesaurisatiemiddel.

In West-Europa weten we het meest van deze pseudo-imperiale muntslag door de machthebbers in Frankrijk, die we met de verzamelnaam Merovingen aanduiden. Deze vorsten stonden toe dat privé-ondernemers in de munt-behoefte gingen voorzien. Uit deze periode zijn een kleine 1500 van dergelijke monetarii bekend, die vaak in reizende muntateliers op bestelling muntslag pleegden, daar waar muntspecie voorradig was. Een van de bekendste is Madelinus, die vóór 650 in Maastricht en Dorestad actief was en zoveel succes had, dat anderen 'pseudo-Madelinus'-munten gingen slaan.

Toch viel het Merovingische geldwezen geleidelijk ten prooi aan ontworteling, waarbij de Byzantijns-keizerlijke 'moedermunt' naar de achtergrond verdween. De zilveren munt maakte grotendeels plaats voor een combinatie van kopergeld en gouden munten. Het uiterlijk van de munten leek uiteindelijk nergens meer op en het gehalte was nauwelijks betrouwbaar. Daarmee voldeed de munt niet meer aan de essentiële vereisten voor een geldsysteem: betrouwbaarheid, herkenbaarheid en stabiliteit.

Euro-pa?

De nieuwe wind die vervolgens door Europa ging waaien, wordt doorgaans in verband gebracht met Karel de Grote. Toch was de basismunt van zijn stelsel, de *denarius*, al omstreeks 630 geïntroduceerd en had Karels vader, 'hofmeier' Pippijn III, zijn ambities onderstreept door direct nadat hij in 751 het Frankisch koningschap had overgenomen een geldhervorming door te voeren. Hij keerde terug naar een zilveren munt met een solide gehalte. Tot omstreeks 1250 zou er in Europa nauwelijks goudgeld meer worden geslagen. Vroeger beschouwde men dit als bewijs van het inzakken van de West-Europese economie; tegenwoordig beseft men dat de functie van het geld veranderde en dat het zilvergeld volstond voor de transacties van toen.

Karel zette met een gecombineerde hervorming van munten en maten deze politiek voort, die goed paste in zijn algemene streven naar unificatie van wetten en bestuur. Een vast stelsel van ponden, schellingen en penningen (afgekort als £, s. en d.) werd algemeen in West-Europa. De kern hiervan was dat twaalf zilveren denarii dezelfde waarde hadden als de (nauwelijks geslagen) gouden *solidus*, en dat 240 *denarii* geteld werden als één pond. Het trotseerde de eeuwen als het Karolingisch stelsel, tot de Engelsen aan het eind van de vorige eeuw als laatste overgingen op het decimale stelsel. Minstens zo belangrijk was het streven van Karel om het niet bij voorschriften te laten en de muntslag opnieuw onder koninklijke controle te plaatsen.

Eén muntautoriteit in grote delen van Europa, een algemeen geaccepteerde basismunt die her en der werd geslagen met kleine uiterlijke verschillen, één generaal geldsysteem dat alom- zelfs in Engeland - gevolgd werd. De middel- eeuwse euro? Het heeft er de schijn van. Het rijk van Karel de Grote was echter gebaseerd op een subtiele machtsbalans: het centrale gezag bestond bij de gratie van regionale potentaten, die op hun beurt hun autoriteit aan dat centrale gezag ontleenden. Zo kreeg het koninklijk muntrecht de gedaante van een grafelijk recht. Het was onvermijdelijk dat de versnippering opnieuw toe zou slaan, vooral toen aan het eind van de negende eeuw het Karolingisch Rijk uiteen was gevallen. Eigenlijk is het verwonderlijk dat in een zo geregionaliseerd Europa nog zo veel eenheid in het monetaire systeem bleef bestaan.

Koning, keizer, admiraal...

Kort na het jaar 1000 begon de bevolking te groeien en namen de overschotten in de landbouw toe. Dit conditioneerde de opkomst van steden en nijverheid. Het geheel leidde in rap tempo tot de opkomst van een marktgerichte economie, waarin zowel de behoefte aan pasmunt als aan geld voor grote handelstransacties groeide. De muntateliers verdrongen elkaar om aan die vraag te voldoen. Dit had een politiek en een monetair gevolg. In politieke zin raakte het muntrecht van graven en hertogen in de elfde en twaalfde eeuw geformaliseerd. In monetaire zin werden de tekorten aan zilver snel voelbaar. De opening van nieuwe mijnen kon de toenemende behoefte aan muntspecie niet compenseren, mede doordat de groeiende import van luxegoederen uit de Oriënt onvermijdelijk tot een negatieve handelsbalans leidde. In de dertiende eeuw kon in het internationale betalingsverkeer eigenlijk niet meer gewerkt worden met het bestaande geld. Een mooi voorbeeld is de situatie in 1294 toen de Engelse koning Edward in Dordrecht een verdrag wilde sluiten met de Duitse koning Adolf van Nassau, en daarvoor enkele miljoenen zilveren pennies moest laten overvaren.

Zo'n praktijk was voor de kooplieden een ramp. De vernieuwingen kwamen dan ook van de kant van de handel en de steden, waarbij de Italiaanse stadstaten voorop liepen. Gelijktijdig kwamen er twee noviteiten. De eerste was de wisselbrief, die het meeslepen van baar geld overbodig maakte en als 'betaalbewijs aan toonder' functioneel gezien heel dicht tegen het papiergeld aanlag. De tweede was de herintroductie van het goudgeld.

Kort na 1200 bood de productie van een zware, zilveren munt - die vanwege zijn grotere gewicht grosso werd genoemd - enig soelaas. De omslag kwam toen het bankierscentrum Lucca in 1246 een gouden grosso ging slaan. In rap tempo volgden andere Italiaanse munthuizen met de productie van letterlijk naam-makende munten zoals de *fiorino* van Florence en de *ducato* (eigenlijk *dogato*) van Venetië. In de Arabische wereld was het munten van goud al een eeuw eerder sterk toegenomen, mede doordat de grote goudgebieden van Soedan en Mali binnen de islam waren gekomen. Via Spanje en Italië bereikte dit goud nu ook Europa. Zo trok de Europese handelskaravaan monter de bimetallistische wereld binnen.

Bullionisme

De opluchting was maar van korte duur: de verscheidenheid aan betaalmiddelen onttaarde spoedig in een overdosis en er ontstond wat men een 'battle for bullion' zou kunnen noemen. Het slaan van zwaardere denominaties onttrok zilver aan de markt, terwijl de behoefte aan kleingeld steeg. Hier was het streven naar een munt met een solide gehalte niet tegen bestand. Bij het schaarsere goudgeld gold nog sterker dat de muntbehoefte de beschikbare specie overtrof. Toch was het systeem op zichzelf zo slecht nog niet. Centraal een zilveren

munt waarvan vier à zes exemplaren het dagloon van een arbeider vormden, daaronder kleine denominaties als pasmunt, en daar boven gouden munten die tussen een week- en een maandloon van een arbeider konden representeren.

De problemen ontstonden door het hardnekkig vasthouden aan de edelmetaalstandaard, ook al was die nagenoeg tot fictie verworden. Een vorst als de Franse koning Filips de Schone (1285-1314) kreeg de bijnaam *le roi faux-monnayeur* door zijn politiek om in steeds nieuwe emissies telkens lichtere munten tegen eenzelfde nominale koers uit te geven. En omdat slecht voorbeeld nog slechter deed volgen, gingen kleinere munthuizen lichtere versies van de 'grote' munten slaan, die ze tegen dezelfde koers in de markt probeerden te slijten. Zo kwamen er naast de toonaangevende goudstukken als de Franse *ecu*, de Engelse en de Vlaamse *nobel* of de *Rijngulden* allerlei varianten met een lager gehalte in omloop. Munten die uiteindelijk flinterdun waren.

In muntordonnanties gaven de Europese landheren regelmatig aan hoe de vele tientallen verschillende soorten munten die op hun grondgebied circuleerden zich tot elkaar verhielden, maar het was onbegonnen werk om in dit voortdurend schuivende verhoudingstelsel een rechte koers te varen.

Dat al die munten ook daadwerkelijk betaald en geïnd werden, blijkt uit financiële administraties zoals die van de graven van Holland. Dit was een praktijk die - in moderne begrippen vertaald - het enige alternatief voor de euro vertegenwoordigde. Een praktijk, waarbij een inwoner van Den Haag in een winkel een bedrag van f 3,60 kon voldoen door betaling van twee Duitse marken, vijftig peseta's, twee Franse frank en een dubbeltje, en terugontvangst van een muntstuk van vijf Belgische franken. Zelfs bij uitmuntend onderwijs in het hoofdrekenen en een stabiele wisselkoers zou dit in de moderne samenleving een nagenoeg onbegonnen klus zijn. De middeleeuwse mens was er echter in de praktijk wel toe veroordeeld, zolang het zowel ondoenlijk was om de grenzen te sluiten voor andere munten, als onmogelijk om de muntslag en het geldverkeer zo te organiseren dat de wildgroei werd tegengegaan.

Naar meer uniformiteit

Voor echte, systematische veranderingen moest Europa door de fase van een samenstel van nationale staten heen groeien naar een hogere graad van economische en politieke samenhang. De eerste fase in die ontwikkeling, het ontstaan van de vroeg-moderne, nationale staat, voltrok zich in de vijftiende eeuw. Als schoolvoorbeeld hiervan geldt vaak de opkomst van de 'eenheidsstaat' van de Bourgondische gebieden.

In 1433 voegde de Bourgondische hertog Philips de Goede definitief Holland, Zeeland en Henegouwen als parels toe aan zijn hertogskroon. Het is kenmerkend dat hij vrijwel direct probeerde een munt te introduceren, die in alle gewesten zou circuleren. Op deze *gouden rijder* zou op de ene zijde de hertog worden afgebeeld, krijgshaftig te paard. Op de keerzijde het Bourgondisch wapen, en per gewest een verschillend symbool. Op die manier zouden, net zoals bij de euro, munten uit verschillende delen van het rijk door elkaar kunnen rouleren, maar zou toch telkens en overal de specifieke herkomst zichtbaar zijn. Maar één rijder maakt geen eenheid. Ook deze poging tot unificatie zou uiteindelijk in pluriformiteit sneven.

Slot

Hoezeer ook de middeleeuwse pogingen tot geldhervorming vanaf Diocletianus tot mislukken gedoemd waren, ze bewijzen niet dat de middeleeuwse toestanden op geldgebied als een achterlijke toestand gekwalificeerd kunnen worden. De ogenschijnlijk chaotische praktijken waren binnen de politieke, technische en logistieke omstandigheden van de tijd de meest pragmatische oplossing voor een economische behoefte.

De tijd moet uitwijzen hoe het 'verloop van paymente' van de euro zal zijn. De acceptatie in euroland zal door de ongeëvenaarde inname van de oude munten en bankbiljetten wel zonder problemen geschieden. Of de nu al gevoelde onbalans tussen de zwakke en sterke economieën binnen het systeem en de eveneens gevoelde spanning tussen de beoogde en gerealiseerde koers zullen afnemen, is echter bijna net zo ongewis als in de Middeleeuwen.

Zie ook: Van elektron tot euro. Geld en geld-politiek door de eeuwen heen, themanummer van *Spiegel Historiael*, jrg. 34, nr. 7/8, 1999.